INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA HISSIYOTNI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING STRUKTUR-SEMANTIK VA OBRAZLI-MOTIVATSION XUSUSIYATLARI

Madaminova Yodgoroy Bobirbek qizi
Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: yodgoroy.madaminova95@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida hissiy holatlarni ifodalovchi frazeologik birliklarning struktur-grammatik, semantik va obrazli-motivatsion xususiyatlari chog‘ishtirma aspektda tadqiq etiladi. Hissiyot bilan bog‘liq frazeologizmlarning tarkibiy tuzilishi, grammatik shakllanishi, ma’no qatlamlari hamda ularning shakllanishida ishtirok etuvchi milliy-madaniy obrazlar tahlil qilinadi. Shuningdek, ikki tilda emotsional holatlarni ifodalashda tana a’zolari, tabiat hodisalari, ranglar va kundalik hayotga oid tushunchalarning obrazli asos sifatidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi hissiy frazeologizmlarda umumiy kognitiv mexanizmlar bilan bir qatorda milliy-madaniy tafovutlar ham mavjudligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, hissiyot, emotsional ma’no, struktur-grammatik xususiyat, semantika, obrazlilik, motivatsiya, chog‘ishtirma tilshunoslik, milliy-madaniy xususiyat.

KIRISH. Til insonning borliqni idrok etishi, unga munosabat bildirishi va ichki kechinmalarini ifodalashida asosiy vosita hisoblanadi. Inson hissiyotlari til tizimida turli leksik, grammatik va frazeologik vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, frazeologik birliklar emotsional mazmunni obrazli, ta’sirchan va ixcham shaklda ifodalash imkoniyati bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi. Ular xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, urf-odatlari va milliy tafakkuri bilan uzviy bog‘liqdir.

Frazeologizmlar tarkibidagi komponentlarning o‘zaro munosabati natijasida yaxlit ma’no yuzaga keladi. Bunday birliklarning umumiy ma’nosi ko‘pincha ularni tashkil etuvchi so‘zlarning alohida ma’nosidan farq qiladi. Masalan, ingliz tilidagi to lose one's temper birikmasi insonning o‘zini tuta olmay qolishi, jahllanish holatini ifodalasa, o‘zbek tilidagi tepa sochi tikka bo‘lmoq frazeologizmi kuchli hayajon, qo‘rquv yoki g‘azabni obrazli tarzda ifodalaydi.

Hissiyotni ifodalovchi frazeologik birliklarni o‘rganish nafaqat tilning lug‘aviy boyligini aniqlash, balki turli xalqlarning emotsional olamni qanday konseptuallashtirishini anglash uchun ham muhimdir. Shu sababli ingliz va o‘zbek tillaridagi bunday birliklarni struktur, semantik va obrazli-motivatsion jihatdan qiyosiy o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlil, semantik tahlil, struktur tahlil, qiyosiy-chog‘ishtirma hamda lingvokulturologik metodlardan foydalanildi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi hissiy frazeologizmlar mazmuniy xususiyatlariga ko‘ra guruhlarga ajratilib, ularning grammatik tuzilishi va obrazli asoslari o‘zaro taqqoslandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hissiyotni ifodalovchi frazeologizmlarning struktur-grammatik xususiyatlari. Ingliz va o‘zbek tillaridagi emotsional frazeologizmlar struktur jihatdan turli grammatik modellar asosida shakllanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ularning ayrimlari fe'l komponentli, ayrimlari ot komponentli, boshqalari esa sifat yoki predikativ konstruksiyalar shaklida namoyon bo'ladi.

Ingliz tilida fe'l komponentli frazeologik birliklar hissiy holatning yuzaga kelishi yoki o'zgarishini ifodalashda faol qo'llanadi. Masalan, to lose one's temper (jahli chiqmoq), to get cold feet (qo'rqib qolmoq), to be over the moon (nihoyatda xursand bo'lmoq), to break someone's heart (kimningdir qalbini og'ritmoq) kabi birliklar fe'l va boshqa komponentlarning o'zaro birikishi asosida shakllangan.

O'zbek tilida ham fe'l komponentli frazeologizmlar hissiy munosabatni ifodalashda muhim o'rin egallaydi. Jumladan, ko'ngli tog'dek ko'tarilmoq, yuragi orqasiga tortmoq, boshi osmonga yetmoq, dili xufton bo'lmoq, tepa sochi tikka bo'lmoq kabi birliklarda fe'l komponenti frazeologik ma'noning grammatik markazi vazifasini bajaradi.

Mazkur misollar ikki til o'rtasida muayyan struktur o'xshashlik mavjudligini ko'rsatadi. Har ikki tilda hissiy holat ko'pincha tana a'zolari yoki insonning ichki dunyosini ifodalovchi ot komponentlari va harakatni bildiruvchi fe'llar yordamida ifodalanadi. Biroq ingliz tilida predlogli konstruksiyalar va sifatli predikativ birikmalar ham faol uchrasa, o'zbek tilida egalik, kelishik va fe'lning shaxs-son shakllari frazeologik konstruksiyalarning grammatik shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Struktur jihatdan hissiy frazeologizmlarni quyidagi modellarga ajratish mumkin:

1. **Ot + fe'l modeli:** lose one's temper; ko'ngli ko'tarilmoq.
2. **Sifat + ot modeli:** heavy heart; og'ir ko'ngil.
3. **Predlogli yoki ko'makchili konstruksiya:** in high spirits; ko'ngli joyiga tushmoq.
4. **Fe'l + ot komponentli konstruksiya:** break someone's heart; yuragini ezmoq.

Ushbu modellar ikki tilda ham mavjud bo'lgan umumiy struktur tamoyillarni namoyon etadi. Shunga qaramay, ularning grammatik shakllanishi har bir tilning morfologik va sintaktik xususiyatlariga muvofiq farqlanadi.

Hissiyotni ifodalovchi frazeologizmlarning semantik xususiyatlari. Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganishda ularning qanday hissiy holatni ifodalashini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Hissiyotlar insonning ijobiy yoki salbiy kechinmalari, ruhiy holati va voqelikka munosabati bilan bog'liq bo'lganligi sababli emotsional frazeologizmlar ham mazmuniga ko'ra bir necha semantik guruhga ajratiladi.

Birinchi guruhni quvonch va mamnunlikni ifodalovchi frazeologizmlar tashkil etadi. Ingliz tilidagi be over the moon, on cloud nine, be in high spirits birliklari kuchli quvonch va ko'tarinki kayfiyatni anglatadi. O'zbek tilidagi boshi osmonga yetmoq, og'zi qulog'iga yetmoq, ko'ngli tog'dek ko'tarilmoq kabi frazeologizmlar ham shu semantik maydonga mansubdir. Ushbu birliklarda quvonch yuqoriga ko'tarilish, kenglik va jismoniy yengillik obrazlari orqali ifodalanadi.

Ikkinchi guruh qayg'u, iztirob va ruhiy tushkunlikni ifodalovchi birliklardan iborat. Ingliz tilidagi have a heavy heart, feel down in the dumps, be heartbroken frazeologizmlari qayg'u va ruhiy og'irlikni bildiradi. O'zbek tilida esa dili xufton bo'lmoq, yuragi ezilmoq, ko'ngli cho'kmoq, bag'ri qon bo'lmoq kabi birliklar mazkur hissiy holatlarni ifodalaydi.

Uchinchi guruh g'azab va jahldorlikni ifodalovchi frazeologizmlarni qamrab oladi. Ingliz tilida fly off the handle, hit the roof, lose one's temper kabi birliklar g'azabning kuchayishi va insonning o'z hissiyotlarini nazorat qila olmaslik holatini ifodalasa, o'zbek tilida qoni qaynamoq, jahli chiqmoq, tepa sochi tikka bo'lmoq kabi birliklar qo'llanadi.

To'rtinchi guruh qo'rquv va xavotirni ifodalovchi frazeologizmlardan tashkil topadi. Ingliz tilidagi get cold feet, have butterflies in one's stomach, be scared stiff birliklari qo'rquv, hayajon va bezovtalikni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

anglatadi. O‘zbek tilidagi yuragi orqasiga tortmoq, yuragi shuv etmoq, kapalagi uchmoq kabi frazeologizmlar ham shunday emotsional mazmunni ifodalaydi.

Beshinchi guruh hayrat va ajablanishni ifodalovchi birliklarni o‘z ichiga oladi. Ingliz tilidagi be taken aback, be lost for words, one's jaw drops kabi iboralar hayratlanish va kutilmagan vaziyatga nisbatan emotsional munosabatni anglatadi. O‘zbek tilida og‘zi ochilib qolmoq, hayratdan yoqa ushlamoq, ko‘zlari kosasidan chiqmoq kabi birliklar shu ma’noda ishlatiladi.

Mazkur semantik guruhlar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda inson hissiyotlarini ifodalashda umumiy konseptual maydonlar mavjud. Biroq ularning ifodalanish darajasi, obrazli tarkibi va konnotativ xususiyatlari milliy til tajribasiga bog‘liq holda farqlanishi mumkin.

Frazeologik birliklarning obrazli-motivatsion asoslari. Hissiy frazeologizmlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning obrazli-motivatsion asosga ega ekanligidir. Frazeologik ma’no ko‘pincha insonning jismoniy tajribasi, fiziologik reaksiyalari, tabiat hodisalari va kundalik hayotda kuzatiladigan vaziyatlar bilan bog‘liq holda shakllanadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida tana a’zolari bilan bog‘liq obrazlar alohida o‘rin tutadi. Xususan, heart, head, eye, stomach komponentlari ingliz frazeologizmlarida, yurak, ko‘ngil, bosh, ko‘z, bag‘ir komponentlari esa o‘zbek frazeologizmlarida hissiy mazmunni shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Masalan, ingliz tilidagi have a heavy heart va o‘zbek tilidagi ko‘ngli cho‘kmoq birliklarida qayg‘u og‘irlik yoki pastga yo‘nalish obrazi orqali ifodalanadi. Break someone's heart va yuragini sindirmoq birliklarida esa ruhiy iztirob jismoniy shikastlanish bilan bog‘lanadi. Bu holat insonning ichki kechinmalarini jismoniy tajriba orqali anglash mexanizmining ikki tilda ham mavjudligini ko‘rsatadi.

Tabiat hodisalari va fazoviy tasavvurlar ham hissiy frazeologizmlarning obrazli asosini tashkil qiladi. Ingliz tilidagi on cloud nine va o‘zbek tilidagi boshi osmonga yetmoq birliklarida quvonch yuqorilik va osmon bilan bog‘liq obrazlar yordamida ifodalanadi. Bunda ijobiy hissiy holatning yuqoriga ko‘tarilish bilan konseptuallashtirilishi kuzatiladi.

Biroq barcha obrazlar ikki tilda ham bir xil shaklda namoyon bo‘lmaydi. Ayrim frazeologizmlar muayyan xalqning turmush tarzi, madaniy tajribasi va tarixiy qarashlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilidagi bag‘ri qon bo‘lmoq birikmasi kuchli iztirobni ifodalovchi milliy obrazlilikka ega. Ingliz tilidagi feel blue esa qayg‘u va tushkunlikni rang orqali ifodalaydi. Bunday farqlar frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda muhimdir. Demak, hissiy frazeologizmlarning obrazli-motivatsion asoslari bir tomondan umumiy insoniy tajribaga, ikkinchi tomondan esa muayyan til jamoasining madaniy dunyoqarashiga tayanadi.

Xulosa. O‘tkazilgan chog‘ishtirma tahlil ingliz va o‘zbek tillaridagi hissiyotni ifodalovchi frazeologik birliklar struktur, semantik va obrazli-motivatsion jihatdan o‘zaro yaqin hamda farqli xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Birinchidan, har ikki tilda fe’l komponentli, ot komponentli va predikativ xarakterdagi frazeologik konstruksiyalar hissiy holatlarni ifodalashda faol qo‘llanadi. Biroq ularning grammatik shakllanishi tillarning tipologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Ikkinchidan, quvonch, qayg‘u, g‘azab, qo‘rquv va hayrat kabi emotsional holatlar ikki tilda ham frazeologik vositalar yordamida keng ifodalanadi. Bu holat inson hissiyotlarining umumiy psixologik tabiatini aks ettiradi. Shunday qilib, hissiyotni ifodalovchi frazeologik birliklar tilning nafaqat nominativ, balki kognitiv, emotsional va lingvomadaniy imkoniyatlarini ham namoyon etuvchi murakkab til hodisasi hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Академик А.А. Шахматов. Сборник статей и материалов. – М.: Издательство АН СССР, 1947. – С. 339–364.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
5. Cowie A.P. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
6. Fernando C. Idioms and Idiomaticity. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
7. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
9. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
10. Wierzbicka A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.